

ΕΙΔΙΚΟ ΑΡΘΡΟ SPECIAL ARTICLE

Επιδημίες στην παγκόσμια και στην ελληνική λογοτεχνία

Οι πανδημίες και οι επιδημίες αποτελούν ένα κοινωνικό φαινόμενο που έχει σηματοδοτήσει διαχρονικά και την τέχνη. Η τέχνη, όπως το καθαρό νερό και η πρόσβαση σε ποιοτική υγειονομική περίθαλψη, συνιστά δείκτη πολιτισμού κάθε κοινωνίας. Η ζωγραφική, η φωτογραφία, η γλυπτική, η μουσική και η λογοτεχνία στην περίπτωση της ασθένειας παρουσιάζουν διαφορετικές εκφάνσεις της αναπαριστώντας το ταλαιπωρημένο σώμα αλλά και τον πόνο της ψυχής. Με τη μουσική ξυπνούν μνήμες, με τις εικόνες απεικονίζεται όχι μόνο το σώμα που υποφέρει αλλά και τα αισθήματα οδύνης. Η ισπανική γρίπη αποτυπώθηκε στην αυτοπροσωπογραφία του Έντβαρντ Μουνκ (Edvard Munch) και σε σκίτσο του νεκρού Γκούσταφ Κλιμτ (Gustav Klimt) από τον αγαπημένο του φίλο Έγκον Σίλε (Egon Schiele). Στη λογοτεχνία, αριστουργήματα της παγκόσμιας αλλά και της νεοελληνικής λογοτεχνίας αποτυπώνουν επιδημίες και πανδημίες που οδηγούν σε κατάρρευση του σώματος, απώλεια της υγείας και της ζωής, αλλά και της συμπόνοιας, της ενσυναίσθησης και, τελικά, της ουσίας της ηθικής ανθρωπίνης υπόστασης. Από την «Πανούκλα στο Λονδίνο» του Ντάνιελ Ντεφόου (Daniel Defoe), τον «Βασιλιά Πανούκλα» του Έντγκαρ Άλαν Πόε (Edgar Allan Poe), την «Κόκκινη Πανούκλα» του Τζακ Λόντον (Jack London), την εμβληματική αλληγορική «Πανούκλα» του νομπελίστα Αλμπέρ Καμύ (Albert Camus) μέχρι τις «Νύχτες πανούκλας» του Ορχάν Παμούκ (Orhan Pamuk) που εκδόθηκαν το 2022, το πλαίσιο είναι ίδιο: ο φόβος, ο πανικός, η απάθεια και η προσπάθεια διαφυγής από τον θάνατο. Ο «Μαύρος θάνατος» του Μεσαίωνα είναι ο ίδιος ο δράκουλας και ο βρικόλακας. Στη νεοελληνική λογοτεχνία, η απομονωμένη Ελλάδα βίωσε έναν άλλο Μεσαίωνα, αυτόν της λέπρας και της Σπιναλόγκας. Μέχρι και σήμερα οι επιδημίες οδηγούν στον ρατσισμό, στον στιγματισμό και στην απανθρωποποίηση. Ο ιός της COVID-19 είναι ο κινέζικος ιός, ο ξένος ιός που έρχεται από μακριά. Στα χρόνια της σύγχρονης πανδημίας, βιβλία που σχετίζονται με αυτό το θέμα ανήκουν πλέον στα ευπώλητα.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στον χώρο της λογοτεχνίας, τα έργα που έχουν ως κοινή θεματική και πλαίσιο επιδημίες και πανδημίες χαρακτηρίζονται ως «λογοτεχνία της πανώλης» (plague literature) ή σύμφωνα με τον Φουκώ (Foucault) «γραμματολογία της πανούκλας». ^{1,2} Η επικράτηση της πανούκλας στον τίτλο της θεματικής θα πρέπει να αποδοθεί στην τεράστια επίδραση που είχε η συγκεκριμένη ασθένεια στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τον Μεσαίωνα με αντίκτυπο δημογραφικό, γενικότερα κοινωνικοοικονομικό και, όπως τελευταία συζητείται ευρέως από την επιστημονική κοινότητα, ακόμη και γονιδιακό. Κοινά χαρακτηριστικά των λογοτεχνημάτων αυτών είναι ότι κατ' αρχάς η επιδημία προσφέρει το πλαίσιο κάθε ιστο-

ρίας, π.χ. ένας έρωτας, ένας φόβος είναι διαφορετικός όταν εκτυλίσσεται μέσα σε μια επιδημία, αλλά και το ότι συχνά είναι διάχυτη η αλληγορική προσέγγιση. Η αλληγορία σε πολλά από τα έργα της θεματικής αυτής κυριαρχεί και η ασθένεια, η επιδημία, δεν είναι παρά το άρμα διακίνησής της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η «Πανούκλα» του Καμύ που ανακινεί μνήμες της γερμανικής κατοχής στη Γαλλία και το «Περί τυφλότητας του Σαραμάγκου» όπου μια λοιμώδης, λευκή τύφλωση απειλεί την κοινωνική συνοχή. Η «λογοτεχνία της πανώλης» αποδίδεται πιο σωστά στα Ελληνικά ως «λογοτεχνία των επιδημιών», εφόσον για την ελληνική πραγματικότητα ήταν η χολέρα και η Σπιναλόγκα της λέπρας που στιγμάτισαν πιο έντονα από την πανώλη την κοινωνία.

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2024, 41(1):105-114
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2024, 41(1):105-114

Φ. Τζαβέλλα

Τμήμα Νοσηλευτικής, Σχολή Επιστημών
Υγείας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου,
Τρίπολη

Epidemics in world and Greek literature

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρετηρίου

Ελληνική λογοτεχνία
Επιδημίες
Παγκόσμια λογοτεχνία
Πανδημίες

Υποβλήθηκε 23.1.2023
Εγκρίθηκε 4.2.2023

2. ΟΙ ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

2.1. Το «Δεκαήμερον»

του Βοκάκιου (1348–1353)

Το «Δεκαήμερον» είναι μια συλλογή 100 μεσαιωνικών ιστοριών του Ιταλού συγγραφέα του 14ου αιώνα Βοκάκιου. Στο έργο, μια παρέα από 7 γυναίκες και 3 άνδρες με το υπηρετικό προσωπικό τους, στην προσπάθειά τους να γλιτώσουν από την επιδημία του Μαύρου Θανάτου που μάστιζε τη Φλωρεντία, απομονώνονται σε μια βίλα έξω από την πόλη. Η συντροφιά της ιδιότυπης αυτής καραντίνας αποφασίζει να περάσει τον χρόνο της με διηγήσεις προσωπικών ιστοριών, αληθινών, αλλά και φανταστικών. Οι ιστορίες παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και είναι συχνά ελευθεριάζουσες και χωρίς πολλούς συναισθηματισμούς, καυστικές, τρυφερές, ηρωικές, σατυρικές, τραγικές και παράδοξες, αλλά πάντα με ρεαλιστικό λόγο προκειμένου να διασκεδάσουν τον εαυτό τους και να ξεφοκίσουν τους φόβους τους. Το «Δεκαήμερον», εκτός από το ότι αποτελεί ένα αριστούργημα του ιταλικού πεζού λόγου, προσφέρει και μια καταγραφή της ζωής της εποχής της πανώλης στη Φλωρεντία του 1348. Ο Βοκάκιος, επηρεασμένος αλλά κυρίως εμπνευσμένος από την περσική και την αραβική λογοτεχνία, καθώς και την κλασική περιγραφή της πανώλης της Αθήνας στην Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου από τον αρχαίο Έλληνα ιστορικό Θουκυδίδη, προσφέρει μια ρεαλιστική περιγραφή της εκδήλωσης της νόσου, των συμπτωμάτων, αλλά κυρίως των επιπτώσεών της στην κοινωνία. Ο Βοκάκιος αιώνες πριν προσέγγισε μια ιδιότυπη καραντίνα με έναν τρόπο ουμανιστικό, αναδεικνύοντας μέσα από τις ιστορίες του τις ζωές 10 ανθρώπων για 10 ημέρες δημιουργώντας έναν καμβά ζωής που επέζησε για αιώνες και διαβάζεται μέχρι σήμερα ανέγγιχτος από τον χρόνο.³

2.2. Η «Πανούκλα στο Λονδίνο»

του Ντάνιελ Ντεφόου (1660–1731)

Ο Daniel Defoe, συγγραφέας γνωστός κυρίως για τον θρυλικό ήρωα Ροβινσώνα Κρούσο, γεννήθηκε στο Λονδίνο κατά πάσα πιθανότητα το φθινόπωρο του 1660 και συνεπώς όταν ξέσπασε η πανούκλα στην πόλη ήταν μόλις 5 ετών. Για τη μυθιστορηματική αλλά και ιστορική αφήγηση της πανούκλας στο Λονδίνο άντλησε πληροφορίες από γραπτές και προφορικές μαρτυρίες, τον τύπο της εποχής και επίσημα κρατικά αρχεία. Το αποτέλεσμα ήταν ένα εξαιρετικά ακριβές χρονικό της μεγάλης επιδημίας πανούκλας της Αγγλίας του 1665–1666, μια μαρτυρία ενός φανταστικού αυτόπτη μάρτυρα. Η «Πανούκλα στο

Λονδίνο», σε μια πόλη που βιώνει τη φρίκη της επιδημίας, έχει χαρακτηριστεί από τους σύγχρονους κριτικούς ως ένα από τα σημαντικότερα λογοτεχνικά έργα περιγραφής της ανθρώπινης τραγωδίας. Ο Ντεφόου περιγράφει τα σωματικά συμπτώματα, εξογκώματα στους βουβώνες και στις μασχάλες, τα πυώδη αποστήματα, τους όγκους, τους ανυπόφορους πονοκεφάλους, τον υψηλό πυρετό και τους εμέτους, αλλά κυρίως την κοινωνική επίδραση της επιδημίας στην Αγγλία και ιδίως στο Λονδίνο. Η πόλη βρίσκεται σε πλήρη αποδιοργάνωση, οι ανθρώπινες προσπάθειες ελέγχου της ασθένειας είχαν αποβεί μάταιες, κάθε προσπάθεια αντίστασης είχε καμφθεί, ο θάνατος έβγαине συνεχώς νικητής και η πόλη ερήμωνε. Η απελπισία οδηγούσε σε αδιαφορία για τον συνάνθρωπο, τον φίλο και τον συγγενή. Όποιος μπορούσε να φύγει μακριά από την πόλη το έκανε, πληρώνοντας κάθε οικονομικό αντάλλαγμα. Το καλύτερο φάρμακο κατά της πανούκλας ήταν να το βάζεις στα πόδια ... Αριστοκράτες, μεγαλέμποροι, ιατροί με τους πλούσιους πελάτες τους, ακόμη και η κυβέρνηση είχαν εγκαταλείψει το Λονδίνο. Οι ιερείς της αγγλικανικής εκκλησίας είχαν παρατήσει τις ενορίες τους και είχαν φύγει και αυτοί για την επαρχία. Ο πτωχός λαός που δεν μπορούσε να απομακρυνθεί από τη μεγαλούπολη κλεινόταν τρομοκρατημένος στο σπίτι του. Οι ταφές γίνονταν για λόγους ασφαλείας χωρίς τους συγγενείς και τους φίλους των νεκρών και πάντα μετά τη δύση του ηλίου. Όσο όμως περνούσε ο καιρός οι κάτοικοι της πόλης κουράστηκαν, έχοντας χάσει κάθε ελπίδα σταμάτησαν να προφυλάσσονται, και άρχισαν να συναθροίζονται και πάλι στις εκκλησίες όπου εκείνη την περίοδο τις λειτουργούσαν οι σχισματικοί Πρεσβυτεριανοί. Και ξαφνικά, ίσως γιατί επιτέλους ο Κύριος το θέλησε και αφού είχαν χαθεί περίπου 100.000 άνθρωποι, η πανούκλα έχασε την ορμή της και οι νεκροί άρχισαν να μειώνονται. Ίσως βέβαια περισσότερο να συνετέλεσε μια άλλη καταστροφή, η Μεγάλη Πυρκαγιά του Λονδίνου, που τον Σεπτέμβριο του 1666 έκαψε τελείως το μολυσμένο ιστορικό κέντρο της πόλης.⁴

2.3. «Ο τελευταίος άνθρωπος»

της Μαίρης Σέλλεϋ (1797–1851)

Η Μαίρη Σέλλεϋ (Mary Shelley) είναι πιο γνωστή για τη ρομαντική, γοτθική νουβέλα με τίτλο «Φρανκενστάιν». Σήμερα, με αφορμή την πανδημική κρίση της COVID-19 το σχετικά παραμελημένο, μεταγενέστερο βιβλίο της «Ο τελευταίος άνθρωπος» είναι περισσότερο επίκαιρο από ποτέ. «Ο τελευταίος άνθρωπος», που κυκλοφόρησε το 1826, παρουσιάζει μια εντυπωσιακή προφητεία αποκάλυψης, ενώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι εμπνέεται από την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και θεωρείται ενδεχομένως το

σημαντικότερο βρετανικό φιλελληνικό έργο της εποχής. Το έργο παρουσιάζει πολλές ιδιαιτερότητες, με κύρια τη συγκεχυμένη πλοκή του βιβλίου για την οποία δεν ευθύνεται η συγγραφέας αλλά οι άτυπες εκδόσεις του και μια κλειψίτυπη επανέκδοση. Η Σέλλεϋ, που κρατούσε όσο μπορούσε κρυφή την ταυτότητά της, επικρίθηκε για την πρωτοφανή ιδέα περί τέλους της ανθρωπότητας, αλλά και για τις σκληρές, σχεδόν ωμές περιγραφές της επιδημίας της πανώλης που θεωρήθηκαν ανάρμοστες για την ηθική της εποχής. Σύμφωνα με τη διασωθείσα έκδοση, πρόκειται για μια παράδοση ιστορία επιστημονικής φαντασίας που τοποθετείται στο μέλλον, στην περιοχή των Βαλκανίων και εν μέσω θυελλώδους επιδημίας πανώλης. «Ο τελευταίος άνθρωπος» θεωρείται από τους κριτικούς ότι επηρέασε και αποτέλεσε το πρότυπο για τις ιστορίες του Edgar Allan Poe «Η Μάσκα του κόκκινου θανάτου» και του Τζακ Λόντον «Η κόκκινη πανούκλα». Η Σέλλεϋ, που υπήρξε μέλος ενός από τους πλέον σημαντικούς κύκλους των ρομαντικών ποιητών και διανοουμένων της εποχής της, του κύκλου Σέλλεϋ-Μπάυρον, έγραφε τον «Τελευταίο άνθρωπο» όταν ο κύκλος αυτός είχε κλείσει και η ίδια είχε πλέον απομείνει η μόνη ζωντανή. Το έργο της είναι ένα μυθιστόρημα της μοναξιάς και προβάλλει όχι μόνο τη μοναχικότητα της προσωπικής της ζωής αλλά και την πανανθρώπινη μοναξιά. Οι απώλειες και τα αισθήματα μοναξιάς μεταφέρονται στο βιβλίο, οι ήρωες πεθαίνουν ο ένας μετά τον άλλο και δημιουργείται, τελικά, μια ιστορία απώλειας. Στην πορεία της αυτή η μεγάλη ιστορία προσεγγίζει τις μεγάλες αλλαγές της εποχής, τις νέες αντιλήψεις για τη θέση του ανθρώπου στον κόσμο, τους φόβους ότι μπορεί και αυτός να εξαφανιστεί όπως παλαιότερα είχαν σβήσει και άλλα είδη. Την εποχή είχαν σημαδέψει δύο καταστροφικά ερημωτικά γεγονότα, η αιματοχυσία των Ναπολεόντειων Πολέμων (1803–1815) και η έκρηξη του ηφαιστείου Ταμπόρα στην Ινδονησία το 1815, η ισχυρότερη ηφαιστειακή έκρηξη στην καταγεγραμμένη ανθρώπινη ιστορία που προκάλεσε κλιματικές ανωμαλίες σε παγκόσμιο επίπεδο. Επί πλέον, όταν γραφόταν ο «Τελευταίος άνθρωπος» ο κόσμος μαστιζόταν και από το ξέσπασμα της χολέρας του 1817–1824. Στο μυθιστόρημα ολόκληρα έθνη χάνονται ή απειλούνται με καταστροφή. Ο αέρας είναι δηλητηριασμένος και οι άνθρωποι εισπνέουν τον θάνατο και μόνο η δυτική Ευρώπη παρέμεινε ελεύθερη από την πανούκλα. Εκείνη την εποχή η Αγγλία αυτάρεσκη, αλαζονική, με κυρίαρχη την αίσθηση φυλετικής ανωτερότητας, ακόμη και απέναντι σε μια θανατηφόρα ασθένεια, έχει ως κύριο μέλημα τη διάσωση της οικονομίας της. Κάθε αίσθηση ευαισθησίας, συμπόνιας, ενσυναίσθησης και ανθρωπισμού έχουν θαφτεί μαζί με τα θύματα της πανούκλας. Στην πορεία της ιστορίας η Shelley δείχνει ότι η αίσθηση φυλετικής ανωτερότητας και ασυλίας της Δύσης είναι πα-

ντελώς αβάσιμη. Ο δυτικός πολιτισμός καταποντίζεται ενώ και το ερώτημα της θεϊκής ύπαρξης εμφανίζεται ξανά και ξανά μέσα στην απελπισία του θανάτου που παραμονεύει.⁵

2.4. Έντγκαρ Άλαν Πόε (1809–1849).

«Ο βασιλιάς Πανούκλας» και
«Η μάσκα του κόκκινου θανάτου»

Στο έργο του Edgar Allan Poe περιλαμβάνονται δύο μικρά διηγήματα, δύο μικρές αλληγορικές ιστορίες που αναφέρονται στον θάνατο και ειδικά στις επιδημίες. Στην πρώτη ιστορία, που έχει τον τίτλο «Ο βασιλιάς Πανούκλας», ο Πόε ταξιδεύει τον αναγνώστη στην Αγγλία την εποχή του Εδουάρδου του Τρίτου, εποχή κατά την οποία ολόκληρη η Ευρώπη και τα βρετανικά νησιά μαστίζονταν από επίμονες επιδημικές εξάρσεις πανώλης. Την παγωμένη ερημιά του Λονδίνου διακόπτουν μόνο οι απελπισμένες κραυγές των κατοίκων. Στην παράδοση αυτή ιστορία, στο πνεύμα της γκροτέσκας λογοτεχνίας του Πόε, δύο απόκληροι μεθυσμένοι ναύτες περιπλανώνται στους έρημους, βρώμικους, σκοτεινούς δρόμους του μολυσμένου Λονδίνου. Στην καρδιά της πόλης, στην καρδιά της πανούκλας, βρίσκονται αίφνης να συμμετέχουν σε μια αλλόκοτη γιορτινή συνάντηση ανάμεσα σε σάβανα, φέρετρα, νεκροκεφαλές και οινόπνευμα. Οικοδεσπότες της απόκοσμης γιορτής είναι ο βασιλιάς Πανούκλας, η βασίλισσα Πανούκλα και οι εξοχότατοι δούκες και δούκισσες, Πανουκλίδης, Πανουκλάκης, Πανουκλόπουλος και Πανουκλάτου. Οι ώρες περνούν και η παρέα καταλήγει να πνίγεται στην κυριολεξία στο φτηνό οινόπνευμα, στα σάβανα και στην πανούκλα, προσπαθώντας να ξεορκίσει τους φόβους της.

Η δεύτερη ιστορία «Η μάσκα του κόκκινου θανάτου» παρακολουθεί και διηγείται τη ζωή του πρίγκιπα Πρόσπερο κατά τη διάρκεια ενός άγνωστου, επικίνδυνου λοιμού, του «Κόκκινου θανάτου», σε κάποια φανταστική ιταλική πόλη τον 12ο αιώνα. Ο Πρόσπερο, αδιαφορώντας για τις ζωές των πτωχών και απελπισμένων χωρικών της επικράτειάς του, σίγουρος ότι ο θάνατος δεν μπορεί να αγγίξει τον ίδιο, απομονώνεται στο κάστρο-αβαείο του μαζί με άλλους χίλιους πλούσιους, εξ ίσου διεφθαρμένους ευγενείς. Μετά από μερικούς μήνες βαρετού εγκλεισμού ο Πρόσπερο διοργανώνει έναν χορό μεταμφιεσμένων για να διασκεδάσει μαζί με τους καλεσμένους του. Για τον χορό στο αβαείο η πρόταση του οικοδεσπότη είναι η εγκατάλειψη των κοινωνικών συμβάσεων και της άκαμπτης προσωπικής ταυτότητας. Στις 12 ακριβώς τα μεσάνυχτα μια μυστηριώδης φιγούρα μεταμφιεσμένη σε θύμα του «Κόκκινου θανάτου», με μάσκα πτώματος και στολή ένα σάβανο, εισβάλλει στους χώρους του χορού. Ο παράξενος καλεσμένος είναι αυτός ο ίδιος ο κόκκινος θάνατος

που κατάφερε να διεισδύσει στο αμπαρωμένο αβαείο και να σπείρει τον θάνατο. Όπως σε πολλές ιστορίες του Πόε, οι συμβολισμοί και η αλληγορία κυριαρχούν. Ο Πόε προβάλλει ένα καταδικασμένο σε αποτυχία φεουδαρχικό, αριστοκρατικό σύστημα. Η αλληγορία είναι και ιστορικά ακριβής, καθώς η φεουδαρχία ήταν ακόμη διαδεδομένη όταν η βουβωνική πανώλη κατέστρεψε την Ευρώπη τον 14ο αιώνα. Ο κόκκινος θάνατος αντιπροσωπεύει και ενσαρκώνει έναν τύπο ριζοσπαστικής ισότητας εφόσον επιτίθεται εξ ίσου στους πλούσιους και στους πτωχούς. Η αλαζονεία και η αδιαφορία για τα δεινά των πτωχότερων δεν μπορούν να νικήσουν τον θάνατο. Δυστυχώς, η ιστορία επαναλαμβάνεται μέχρι και σήμερα. Το πλούσιο μέρος του δυτικού κόσμου, με μειωμένη ηθική υπόσταση, άρρωστο με τη γοητεία της δύναμης που προσπαθεί να αποκτήσει με κάθε τρόπο, αδιαφορεί για τη φτώχεια και τα δεινά του υπόλοιπου πλανήτη. Αλλά η πτώση, τελικά, είναι αναπόφευκτη, με την πείνα, τους πολέμους και τις ασθένειες να κυριαρχούν. Η σύγχρονη πανδημία της COVID-19 έρχεται από το λησμονημένο παρελθόν.⁶

2.5. «Το χρονικό του Σαν Μικέλε» του Άξελ Μούντε (1857–1949)

«Το χρονικό του Σαν Μικέλε» είναι το αυτοβιογραφικό έργο του Σουηδού ιατρού Άξελ Μούντε (Axel Munthe) και αναφέρεται στις περιηγήσεις του Μούντε σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης, που πάντα όμως επέστρεψε στην Ιταλία, στο αγαπημένο του Κάπρι και στη βίλα Σαν Μικέλε. Σε ένα από αυτά τα ταξίδια του, στη Νάπολη το 1884, έρχεται αντιμέτωπος με τη φρίκη της χολέρας. Ο Μούντε ως συγγραφέας αλλά και ως ιατρός δίνει μια ρεαλιστική εικόνα της κατακλυσμένης από την πόλη χολέρας. Τρομοκρατημένος, μόλις φθάνει στη Νάπολη και αντικρίζει τη χολεριασμένη πόλη, αν και η πρώτη του σκέψη είναι να φύγει όσο πιο μακριά μπορεί, τελικά μένει. Οι μέρες περνούν παρατηρώντας και περπατώντας ανάμεσα σε ανθρώπους που υποφέρουν στις μολυσμένες φτωχογειτονιές της Νάπολης, στο νοσοκομείο των χολεριασμένων γεμάτο με ανθρώπους με φαγωμένα τα μέλη τους από τους τεράστιους ποντικούς που είχαν πλημυρίσει την πόλη, στο φαρμακείο του Σαν Τζεννάρο, στέκι συνάντησης ιατρών και ιερέων, όπου ο φαρμακοποιός ετοιμάζει και μοιράζει ενισχυμένες δόσεις από το θαυματουργό τονωτικό του Δον Μπάρτολο. Στην τρομοκρατημένη πόλη οι εκκλησίες είναι ολόφωτες και παραμένουν ανοικτές όλη τη νύκτα για να ξορκίσουν τον φόβο, ενώ Άγιοι και Μαντόνες επισκέπτονται ετοιμοθάνατους σε κατάσταση «σταδίου αλγηδόνας», όπως αναφέρει ο ιατρός Μούντε. Στην άκρη της πόλης, στο μολυσμένο μοναστήρι που και αυτό αργοπεθαίνει,

ο ιατρός Μούντε ξεχνά για λίγο τον θάνατο και αναζητά τη ζωή μέσα στην αγκαλιά και το ένα μοναδικό φιλί της νεαρής αδελφής, μοναχής Ούρσουλας.⁷

2.6. Η «Κόκκινη πανούκλα» του Τζακ Λόντον (1876–1916)

Ο Αμερικανός συγγραφέας και δημοσιογράφος Jack London υπήρξε ενεργό μέλος του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Αμερικής και είχε γράψει πολλά άρθρα για την καπιταλιστική διάσταση του πολέμου και των άνισων κοινωνικών συνθηκών και της φτώχειας. Στο έργο του συναντώνται συχνά στοιχεία επιστημονικής φαντασίας, ενώ υπάρχουν και πολλές αναφορές σε πανδημίες και μολυσματικές ασθένειες. Το 1912 ο Λόντον έγραψε την «Κόκκινη πανούκλα», μια νουβέλα η οποία από τη διεθνή κριτική λογοτεχνίας χαρακτηρίζεται, όπως και ο «Τελευταίος άνθρωπος», ως ένα από τα πρώτα δείγματα «μετα-αποκαλυπτικής λογοτεχνίας».⁸ Παρ' ότι ο συγγραφέας τοποθετούσε την έκρηξη του λοιμού της «Κόκκινης πανούκλας» το 1912, δηλαδή το ίδιο έτος που έγραψε και το βιβλίο, το φανταστικό στοιχείο επικρατεί και η αφήγηση των γεγονότων γίνεται το 2073 από έναν από τους λίγους επιζώντες, έναν πολύ ηλικιωμένο καθηγητή λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, που σε μια σπηλιά διηγείται την ιστορία στα εγγόνια του ντυμένος με ένα τομάρι κασίκας. Στην «Κόκκινη πανούκλα» του Λόντον, ένα βιβλίο εξαιρετικά επηρεασμένο από τον «Τελευταίο άνθρωπο» της Μαίρης Σέλλεϋ, οι ασθένειες δεν θεωρούνταν πλέον θεικές τιμωρίες ή υπερφυσικά γεγονότα και ο συγγραφέας εστιάζει στις συμπεριφορικές αντιδράσεις του κόσμου σε έναν λοιμό, στον φόβο, στον παραλογισμό και στον εγωισμό. Η εμπιστοσύνη στην επιστήμη και η αισιοδοξία που επικρατούσε στις αρχές του 20ού αιώνα γρήγορα χάθηκε και αντικαταστάθηκε από τον τρόπο για τον αόρατο κόσμο των μικροοργανισμών. Την ήττα της επιστήμης και της Ιατρικής, στην οποία υπήρχε μεγάλη εμπιστοσύνη, ακολούθησαν ο τυφλός πανικός, ο παραλογισμός και οι άκαρπες προσπάθειες διαφυγής. Σύμφωνα με τον Λόντον, η άναρχη αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση και ο υπερπληθυσμός των πόλεων οδήγησαν στην κοινωνικοοικονομική εξαθλίωση και, τελικά, στον λοιμό. Στο μυθιστόρημα, όπως και στην πραγματικότητα, οι ανθρώπινες αντιδράσεις σε μια επιδημία μπορούν να ποικίλλουν πολύ, αλλά και πάλι όλοι και όλες μοιράζονται τον φόβο του θανάτου, του θανάτου ως προσωπικό βίωμα, αλλά και ως το τέλος του πολιτισμού. Το μυθιστόρημα του Λόντον γράφηκε μόλις 6 χρόνια πριν από την ισπανική γρίπη του 1918–1920, που προκάλεσε τον θάνατο 20 εκατομμυρίων ανθρώπων σε όλο τον κόσμο.⁹

2.7. Η «Πανούκλα» του Αλμπέρ Καμύ (1913–1960)

Ίσως το πλέον διάσημο λογοτεχνικό έργο που σχετίζεται με τις επιδημίες είναι «Η Πανούκλα» (1947) του Γάλλου νομπελίστα συγγραφέα Albert Camus. Η «Πανούκλα» συχνά αναφέρεται ως ένα από τα σημαντικότερα ευρωπαϊκά μυθιστορήματα της μεταπολεμικής περιόδου. Ο Καμύ τοποθετεί την ιστορία του στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέσα από τα τείχη του Οράν, μιας γαλλοαλγερινής φανταστικής παραθαλάσσιας, συνηθισμένης και ήσυχης πόλης που βρίσκεται σε καραντίνα λόγω της βουβωνικής πανώλης. Την απομονωμένη και χωρισμένη από τον υπόλοιπο κόσμο πόλη έχουν κυριεύσει οι αρουραίοι, αλλά και ο φόβος, ο εγωισμός και η κακότητα. Τα όρια της ανθρωπίνης ανθεκτικότητας δοκιμάζονται και κάθε άτομο αμύνεται με τον δικό του τρόπο στη θανατηφόρα ασθένεια. Κάποιοι παραδίδονται στη μοίρα, άλλοι αναζητούν ευθύνες, ενώ λίγοι προσπαθούν να αντισταθούν και να διατηρήσουν τη συμπόνοια για τον συνάνθρωπό τους. Η κριτική έχει αναγνωρίσει στην «Πανούκλα» την αλληγορία των δεινών της Γαλλίας από τη ναζιστική κατοχή κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Καμύ, υπαρξιστής φιλόσοφος, θεωρούσε ότι ο κάθε άνθρωπος είτε εν γνώσει του είτε εν αγνοία του ζει έναν εσωτερικό, αόρατο θάνατο ευάλωτος στο τυχαίο. Σε μια τυχαία εξόντωση από ένα ατύχημα, τις ενέργειες των συνανθρώπων, μια ασθένεια, έναν ιό, ή από κάτι άλλο παράλογο. Ο Καμύ υπήρξε σε όλη την πορεία της σύντομης ζωής του πολιτικοποιημένος. Έγραψε και έζησε τις δύσκολες δεκαετίες όπου η κοινωνία γνώρισε τον πόλεμο, τις επιπτώσεις του φασισμού, εκατομμύρια θανάτους, εκτοπισμούς και το ολοκαύτωμα. Ο Καμύ έζησε σε μια εποχή που τέθηκαν επιτακτικά τα ερωτήματα για την ηθική στάση του ατόμου, για το παράλογο ή όχι της ζωής. Ο ίδιος διαλέγει τη δικαιοσύνη, εξακολουθώντας όμως να πιστεύει ότι ο κόσμος δεν έχει υψηλό νόημα. Ο μόνος που έχει κάποιο νόημα είναι ο άνθρωπος, γιατί είναι ο μόνος ο οποίος απαιτεί και ψάχνει για κάποιο νόημα. Αν και ο άνθρωπος δεν θέλει, δεν αντέχει να θυμάται, εφόσον –αν όχι πάντα– συνήθως οι μνήμες είναι οδυνηρές, η «Πανούκλα» του Καμύ επανήλθε με αφορμή τη σύγχρονη πανδημία γιατί προσεγγίζει την ασθένεια και την επιδημία μέσα από μια ουμανιστική σκοπιά.¹⁰

2.8. «Περί τυφλότητας» του Ζοζέ Σαραμάγκου (1922–2010)

Το μεταμοντέρνο, αποκαλυπτικό μυθιστόρημα «Περί τυφλότητας» του βραβευμένου με Νόμπελ Πορτογάλου συγγραφέα Ζοζέ Σαραμάγκου (José de Sousa Saramago) εκδόθηκε το 1995 και αφηγείται την ιστορία μιας κοινωνίας που έχει πληγεί από μια παθολογική, εξαιρετικά παράδοξη,

μεταδοτική επιδημία φυσικής τύφλωσης. Η «λευκή ασθένεια» έχει μεταδοθεί ήδη σε όσους και όσες είχαν επαφή με το πρώτο κρούσμα. Η κυβέρνηση σύντομα αποφασίζει να απομονώσει, να θέσει σε καραντίνα όλους τους μολυσμένους τυφλούς, αλλά και όποιον είχε την οποιαδήποτε επαφή μαζί τους, σε ένα εγκαταλελειμμένο ψυχιατρείο, υπό άθλιες συνθήκες. Ένοπλοι κυβερνητικοί φρουροί πυροβολούν όσους προσπαθούν να δραπετεύσουν και συμμαρίες κουκουλοφόρων απαιτούν ανταλλάγματα από τους εγκλεισμένους. Τιμαλφή και sex απαιτούνται από τις γυναίκες ως αντάλλαγμα για φάρμακα και φαγητό. Οι κρατούμενοι κατ' αρχάς αντιστέκονται, αλλά στη συνέχεια η λιμοκτονία οδηγεί σε απώλεια κάθε αισθήματος συμπόνιας και αλληλεγγύης και οι γυναίκες βρίσκονται έρμαιο σεξουαλικών κακοποιήσεων. Τυραννικές, κυριαρχικές και εκτός ελέγχου σχέσεις, ακόμη και ανάμεσα στους μολυσμένους, οδηγούν σε εξέγερση που καταλήγει σε μια τεράστια φωτιά η οποία καίει μαζί με φυλακισμένους, φύλακες και κουκουλοφόρους. Οι διασωθέντες συνειδητοποιούν ότι δεν υπάρχει πλέον φρούρηση και κατευθύνονται τυφλοί αλλά ελεύθεροι προς την πόλη με την ελπίδα να ανακτήσουν τη ζωή τους. Αυτό που αντιμετωπίζουν είναι μια εγκαταλελειμμένη πόλη, μια κοινωνία που έχει καταρρεύσει ολοκληρωτικά. Ερειπωμένα κτήρια, ακαθαρσίες και πτώματα στους δρόμους και λεηλατημένα μαγαζιά και χώροι τροφίμων. Στην εκκλησία της πόλης οι εικόνες και τα αγάλματα έχουν τα μάτια σκεπασμένα με λευκά μαντήλια συμμετέχοντας ίσως στον φόβο και στο πένθος της επιδημίας. Και ξαφνικά ένα, δύο, τρία από τα θύματα αυτής της αλλόκοτης επιδημίας ξαναβρίσκουν το φως τους. Βλέπουν ξανά τη χαμένη τους ζωή, τη χαμένη τους πόλη γιορτινή μέσα σε σωρούς από σκουπίδια. Γιατί τυφλωθήκαμε; αναρωτιούνται ή μήπως ήμασταν πάντα τυφλοί, τυφλοί που βλέπουν, τυφλοί που δεν βλέπουν και ας βλέπουν.¹¹

2.9. «Νέμεσις» του Φίλιπ Ροθ (1933–2018)

Μετά την επιδημία πολιομυελίτιδας στις βορειοανατολικές πολιτείες των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (ΗΠΑ) το 1916, τα επόμενα χρόνια, κάθε καλοκαίρι σε τουλάχιστον μία περιοχή της χώρας εκδηλωνόταν μια επιδημική έξαρση της νόσου, με τις σοβαρότερες να εμφανίζονται στις δεκαετίες του 1940 και του 1950. Οι επιδημικές αυτές εξάρσεις τερματίστηκαν μόνο μετά την ανάπτυξη των εμβολίων. Στο βιβλίο του Philip Roth αποτυπώνεται ο κοινωνικός αντίκτυπος μιας έξαρσης πολιομυελίτιδας το καλοκαίρι του 1944 στην ιταλική και στην εβραϊκή συνοικία της Νέας Υόρκης. Οι κάτοικοι γίνονται εξαιρετικά επιφυλακτικοί για τον διπλανό τους και οι αρχές προειδοποιούν τον κόσμο να μη χρησιμοποιεί δημόσιες τουαλέτες και βρύσες, να μη

δανείζεται βιβλία από τη δημόσια βιβλιοθήκη, να μην αγοράζει φαγητά και ποτά από πλανόδιους πωλητές, να πλένει καλά τα χέρια του με σαπούνι και νερό και τα παιδιά να μην παίζουν με αγνώστους. Με αφορμή την επιδημία επωάζει «το αυγό του φιδιού», ο ρατσισμός, οι προκαταλήψεις και η εχθρότητα για τον άλλο, τον ξένο. Οι κάτοικοι φοβούνται για τα παιδιά τους, για τους ίδιους, αλλά και για την οικονομική τους επιβίωση εφόσον η ασθένεια κουβαλάει μαζί της και την ανεργία και την οικονομική κατάρρευση της περιοχής. Η επιδημία του Ροθ δεν βρίσκεται χρονικά τόσο μακριά από την πανδημία της COVID-19 όσο αυτές της Σέλλεϋ, του Πόε ή του Λόντον, ενώ επί πλέον δεν αναφέρεται σε μια φανταστική επιδημία. Στις δεκαετίες του 1940 και του 1950, όπως και σήμερα, ο κόσμος κυριευόταν από τον τρόμο της πολιομυελίτιδας. Οι άνθρωποι προσπαθούσαν με αγωνία να θυμηθούν ποιον χαιρέτησαν, ποιον αγκάλιασαν και ποιον φίλησαν. Φαινομενικά υγιείς άνθρωποι, ασυμπτωματικοί φορείς, ταξίδευαν μεταφέροντας τη νόσο. Δυστυχώς, το κοινωνικό σύστημα υγείας στις ΗΠΑ των δεκαετιών του 1940 και του 1950 ήταν –όπως παραμένει και σήμερα– αδιάφορο για τα χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Τα πτωχότερα οικονομικά στρώματα στην Αμερική τότε, όπως και σήμερα, παραμένουν χωρίς ασφάλεια υγείας. Όποιος προσβαλλόταν από πολιομυελίτιδα, αν κατάφερνε να ζήσει, εκτός από τον φυσικό πόνο και την πιθανή αναπηρία θα έπρεπε να αντέξει οικονομικά μια μακρά και επίπονη ενδονοσοκομειακή και εξωνοσοκομειακή αποκατάσταση με κόστος χιλιάδων δολαρίων ή να εκλιπαρεί για τη φιλανθρωπία της κοινωνίας. Θα πρέπει να επισημανθεί η σχέση του ανθρώπου με την αξία της επιστήμης και ειδικά της Ιατρικής τη δεκαετία του 1950. Ο θαυμασμός του ανθρώπου για την αξία του ορθολογισμού, των βιοϊατρικών επιστημών και των επιτευγμάτων τους ήταν απόλυτος και σε αυτό είχαν συμβάλει σημαντικές ανακαλύψεις του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, όπως η πενικιλίνη, η ινσουλίνη και η δοκιμασία κατά Παπανικολάου (test PAP). Για την πολιομυελίτιδα, οι άνθρωποι βρίσκονταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία σε αναμονή του «θείου δώρου» ενός εμβολίου και είναι σχεδόν αδύνατο να φανταστεί κάποιος τους γονείς των παιδιών το 1944, χρονιά που εκτυλίσσεται το βιβλίο του Ροθ «*Νέμεσις*», να αρνούνται να εμβολιάσουν τα παιδιά τους. Σήμερα, εποχή που η κοινωνία έχει έλθει αντιμέτωπη με την πανδημία της COVID-19, οι συνθήκες είναι τελείως διαφορετικές. Συνθήκες επίμονης περιβαλλοντικής και γενικευμένης ανασφάλειας ωθούν τον σύγχρονο άνθρωπο στην αμφισβήτηση και στην απόρριψη κάθε δεδομένου. Η αμφισβήτηση της ηθικής των βιοϊατρικών επιστημών και της έρευνας, καθώς και η άρνηση αποδοχής της επιστημονικής αυθεντίας, οδήγησαν σε έντονες συγκρούσεις μεταξύ της επιστημονικής κοινότητας, εκπροσώπων της

εκκλησίας, κυβερνητικών αξιωματούχων και διαφόρων κοινωνικών ομάδων.¹²

2.10. «Το κοράκι» του Στέφεν Κινγκ (1947–)

Στο «*Κοράκι*», ένα πολυσέλιδο μετα-αποκαλυπτικό μυθιστόρημα σκοτεινής φαντασίας, όπως χαρακτηρίζεται από τους κριτικούς, παρουσιάζεται το αφήγημα του συγγραφέα Στέφεν Κινγκ (Stephen King) για έναν κόσμο που έχει πληγεί από μια θανατηφόρα επιδημία και καταλήγει έρμαιο της αέναης μάχης μεταξύ καλού και κακού. Όπως ο ίδιος ο συγγραφέας έχει δηλώσει, στο βιβλίο του βρίσκεται κρυμμένη και η μακρά ιστορία της σκοτεινής πλευράς του χριστιανισμού. Εμπνευσμένος από τον «*Αρχοντα των δαχτυλιδιών*» του Τζον Ρόναντ Ρούελ Τόλκιν (John Ronald Reuel Tolkien) γράφει ένα έπος φαντασίας, αλλά με σύγχρονο αμερικάνικο σκηνικό. Η αφήγηση γίνεται σε τρίτο πρόσωπο και η ιστορία αρχίζει τον Ιούνιο του 1990 σε ένα μυστικό εργαστήριο του Υπουργείου Άμυνας των ΗΠΑ στην Καλιφόρνια, όπου αναπτύσσεται ως βιολογικό όπλο ένα εξαιρετικά μεταδοτικό και, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις, 99,4% θανατηφόρο στέλεχος ιού γρίπης. Ένας μολυσμένος από τον ιό φύλακας ασφάλειας κατορθώνει να δραπετεύσει μαζί με την οικογένειά του από το εργαστήριο και προσπαθεί να διαφύγει μακριά από την Καλιφόρνια. Η συνέχεια είναι δραματική εφόσον, παρ' όλες τις προσπάθειες της κυβέρνησης των ΗΠΑ που προσπαθεί να απομονώσει τον ιό ακόμη και σκοτώνοντας κάθε δυνητικό φορέα του, ο θανατηφόρος ιός «Σούπερ γρίπη» ή «Μπλε ιός» ή «Καπετάν ταξιδιάρης» εξαπλώνεται σε όλη τη χώρα και σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα μια παγκόσμια πανδημία σκοτώνει σχεδόν το σύνολο του παγκόσμιου πληθυσμού. Τα κράτη και οι κοινωνίες καταρρέουν, η ανθρωπότητα και ο πολιτισμός της βυθίζονται σε ένα τελεολογικό κενό. Οι μεμονωμένοι επιζώντες, έχοντας αποκτήσει ανοσία, σιγά-σιγά συναντώνται, ενώνονται και τρομοκρατημένοι αναζητούν έναν ηγέτη για να τους καθοδηγήσει στη νέα ζωή. Ο Κινγκ επιλέγει έναν ιό, μια επιδημία για να καταστρέψει σχεδόν ολοκληρωτικά την ανθρωπότητα και να θέσει το ερώτημα «και μετά τι;». Θα επέλθει η κάθαρση; Ποιος θα επικρατήσει, αν δοθεί μια δεύτερη ευκαιρία; Το καλό ή το κακό; Μήπως τελικά οι δυνάμεις του φωτός και οι δυνάμεις του σκότους είναι απλώς δύο όψεις του ίδιου νομίσματος ή ίσως ένας αέναος κύκλος στον οποίο κανένας δεν μπορεί να πάρει μια σταθερή θέση; Σύμφωνα με τον Κινγκ, ένας υπερίος μπορεί να κατασκευαστεί χωρίς όμως να έχει τόση σημασία το ποιος θα ελευθερώσει τον δοκιμαστικό σωλήνα οδηγώντας τον πλανήτη σε μια πανανθρώπινη επιδημία. Μεγαλύτερη σημασία έχει το ότι διαφαίνεται το τέλος του ορθολογισμού, όπου δεν θα υπάρχει παρά ένας μαζικός τάφος.¹³

2.11. «Νύχτες πανούκλας» του Ορχάν Παμούκ (1952–)

Η έκδοση του βιβλίου «Νύχτες πανούκλας», ενός πανδημικού μυθιστορήματος πανώλης που γραφόταν από τον συγγραφέα του για 6 έτη, τελικά συνέπεσε με την πανδημία της COVID-19 με αναπόφευκτους τους συνειρμούς και τις συνδέσεις με το σήμερα. Ο Ορχάν Παμούκ (Orhan Pamuk) έγραψε ένα φανταστικό-ιστορικό μυθιστόρημα στο οποίο κυριαρχεί η έκρηξη της βουβωνικής πανώλης το 1901 στο Μίνγκερ, ένα νοητό νησί ανάμεσα στην Κρήτη και στην Κύπρο. Ο Παμούκ γράφει για τον ανατολίτικο τρόπο προσέγγισης της πανούκλας και την αντιμετώπισή της σε ένα νησί το οποίο ανήκει στη Μουσουλμανική Αυτοκρατορία, όπου συμβιώνουν μουσουλμάνοι και Έλληνες χριστιανοί χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα. Στο βιβλίο γίνεται αναφορά και σε αυτό που θεωρείται πλέον ιστορική αλήθεια, ότι δηλαδή τα πολυπληθή προσκυνήματα στη Μέκκα και στη Μεδίνα αποτέλεσαν διαχρονικά σημαντικούς παράγοντες εξάπλωσης επιδημιών, συνεπώς και της πανούκλας. Αυτή είναι βέβαια μια βολική λύση για τη Δύση, εφόσον η ευθύνη αποδίδεται σε κάποιον μακρινό άλλο που ζει στα βάθη της Ανατολής. Στο βιβλίο του Παμούκ, ο Σουλτάνος στέλνει άμεσα στο Μίνγκερ τον αρχιεπιθεωρητή υγείας, έμπιστο και έμπειρο χημικό-φαρμακοποιό που έχει ήδη νικήσει την πανούκλα στη Σμύρνη, για να διερευνήσει και να διαχειριστεί την κατάσταση. Οι κάτοικοι αλλά και οι κυβερνητικοί υπάλληλοι δεν θέλουν την καραντίνα και αρνούνται πεισματικά να αποδεχθούν την ύπαρξη της πανούκλας στο νησί τους. Οι μουσουλμάνοι αντιδρούν περισσότερο από τους χριστιανούς στη δραματική πραγματικότητα, καθησυχάζουν ο ένας τον άλλο, ψεκάζουν με βοτάνια και καταφεύγουν σε θαυματουργές προσευχές και ξόρκια. Επικρατούν θεωρίες συνωμοσίας, διχαστικές και μίσους. Κάποιοι απαίσιοι τύποι, μάλλον Κρητικός, σκορπίζει μέσα στη νύκτα ποντικούς και πτώματα και έφερε στο νησί την πανούκλα. Ο ίδιος ο επικεφαλής επιθεωρητής δημόσιας υγείας, ένας Φάουτσι της εποχής, ήταν αυτός ο οποίος έφερε με το καράβι του την πανούκλα. Στο δεύτερο μέρος του πλούσιου, φανταστικού παραμυθιού που έχει δημιουργήσει ο Παμούκ η πανούκλα δείχνει να υποχωρεί και οι πολιτικές προεκτάσεις επικρατούν. Ο αναγνώστης παρακολουθεί ένα χαρούμενο πανηγύρι και το φανταστικό νησί φθάνει να ανακηρυχθεί μέλος των Ηνωμένων Εθνών, ενώ ο συγγραφέας κάνει και γρήγορες αλλά ξεκάθαρες αναφορές στις γενοκτονίες και στις σφαγές Αρμενίων, Ελλήνων και κουρδικών πληθυσμών. Μετά την κατάρρευση από την πανούκλα το νησί, αν και δείχνει να αναγεννάται και δημιουργείται μια επαναστατική Εδέμ, σύντομα χάνει την αθωότητά του. Όποιος το είχε γνωρίσει από παλιά, ακόμη τότε που υπέφερε από την πανούκλα, κυριεύεται από ασπρόμαυρες νοσταλγικές αναμνήσεις.¹⁴

3. ΟΙ ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Αν και από τους περισσότερους μελετητές συνήθως η νεοελληνική λογοτεχνία ακολουθεί την ίδρυση του ελληνικού κράτους, σύμφωνα με μια διαφορετική αντίληψη τοποθετείται την περίοδο αμέσως μετά την πτώση του Βυζαντίου. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να συμπεριληφθούν στα έργα της μέρος της δημοτικής ποίησης, τα κρητικά έργα, όπως π.χ. «ο Ερωτόκριτος» του Βισσέντζου Κορνάρου και οι πρόδρομοι της επανάστασης. Τα έργα που έχουν ως πλαίσιο τους επιδημικές κρίσεις ακολουθούν αυτή τη δεύτερη χρονολογική διάρθρωση.

3.1. «Το Θανατικόν της Ρόδου» του Εμμανουήλ/Μανόλη Λιμενίτη (15ος–16ος αιώνας)

Το έμμετρο «Το Θανατικόν της Ρόδου» του Εμμανουήλ/Μανόλη Λιμενίτη (Γεωργηλλά) είναι από τα ελάχιστα λογοτεχνικά έργα που αναφέρονται σε επιδημία πανώλης στην Ελλάδα και ειδικά στον λοιμό της Ρόδου του 1498. Αποτελείται από 644 δεκαπεντασύλλαβους στίχους και η τελευταία έκδοσή του κυκλοφορεί από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών με επίμετρο και επιμέλεια του γλωσσολόγου Γκύντερ Στέφεν Χένριχ (Günther Stephen Henrich), καθηγητή του Πανεπιστημίου της Λειψίας. Στο κείμενο περιλαμβάνονται αυτοβιογραφικά δεδομένα, πολλές εξαιρετικά ενδιαφέρουσες λαογραφικές παρατηρήσεις και ιστορικά στοιχεία εφόσον ο λοιμός έπληξε τη Ρόδο την περίοδο κατοχής του νησιού από τους ιππότες της Μάλτας. Κυρίως όμως το έμμετρο ομοιοκατάληκτο κείμενο πραγματεύεται τον λοιμό, που αποδίδεται, όπως και κάθε ανθρώπινη καταστροφή και πόνος της εποχής σύμφωνα με το ηθικοδιδασκτικό και θρησκευτικό πνεύμα που επικρατούσε, σε ανθρώπινες αμαρτίες και ελεύθερο ερωτισμό, και αποτελούσε τη θεία δίκη που θα οδηγούσε στην εξιλέωση.¹⁵

3.2. Η «Ασπασία» του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού (1778–1849)

Η «Ασπασία» του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού αναφέρεται στην άφιξη της Ασπασίας στην Αρχαία Αθήνα προκειμένου να συναντήσει τον Περικλή, που είχε καταδικαστεί σε θάνατο πίνοντας κώνειο την εποχή κατά την οποία η πόλη πλήττεται από λοιμό. Επιθυμία της Ασπασίας ήταν να ακολουθήσει τον Περικλή στον θάνατο πίνοντας και αυτή κώνειο και προκειμένου να πραγματοποιήσει τον στόχο της συναντά μεταξύ άλλων τον Σωκράτη και τον Ιπποκράτη. Ο Περικλής πεθαίνει τελικά από τον λοιμό και στην Ασπασία απαγορεύεται η συμμετοχή στην κηδεία του.¹⁶

3.3. «*Η Επιδημία*» του Γεώργιου Σουρή (1853–1919), η «*Ξένη του 1854*» του Εμμανουήλ Λυκούδη (1849–1925), ο «*Βαρδιάνος στα Σπόρκα*» και η «*Μετανάστις*» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη (1851–1911)

Ο Γεώργιος Σουρής στη σατιρική κωμωδία «*Η επιδημία*» αναφέρεται στον κοιλιακό τύφο που έπληξε την Αθήνα το καλοκαίρι του 1881. Στο μονόπρακτο προβάλλονται με σατυρικό τρόπο η αισχροκέρδεια, οι δολοπλοκίες, η υποκρισία και η αστική υπερβολή στην Αθήνα της εποχής. Ο Σουρής πέθανε πολύ αργότερα από την ισπανική γρίπη.¹⁷

Στην «*Ξένη του 1854*» ο Εμμανουήλ Λυκούδης γράφει για την επιδημία χολέρας στον Πειραιά και στην Αθήνα το 1854. Το διήγημα-νουβέλα διαφέρει από τα υπόλοιπα, εφόσον ο συγγραφέας του περιγράφει πραγματικά γεγονότα τα οποία βίωσε έστω και ως μικρό παιδί αλλά και αργότερα, αφού οι επιπτώσεις της επιδημίας επηρέασαν την Αττική για πολλά χρόνια. Στηρίζεται επίσης σε μαρτυρίες άλλων ανθρώπων που έζησαν τη φρίκη της χολέρας. Το 1854 χαρακτηριζόταν από τους κατοίκους της Αθήνας και του Πειραιά ως «δυστυχισμένη, θεοκατάρατη χρονιά» και η χολέρα ως κάποια «ξένη» που ήλθε από μακριά. Σύμφωνα με τους ιστορικούς, η συγκεκριμένη επιδημία συνδέεται με τον πόλεμο της Κριμαίας και μεταδόθηκε από τα ξένα στρατεύματα κατά δύο πιθανούς τρόπους. Σύμφωνα με την πρώτη εκδοχή, οι ατυχείς επιλογές και η εμπλοκή του βασιλιά Όθωνα κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου είχαν ως αποτέλεσμα τον ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας από Άγγλους και Γάλλους. Ο Όθων υποχρεώθηκε να αποκηρύξει τα μεγαλοϊδεατικά επαναστατικά κινήματα που στήριζε και να καλέσει στην Αθήνα τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ο οποίος είχε ουσιαστικά απομακρυνθεί από την Ελλάδα ως πρέσβης στο Παρίσι. Το καράβι του Μαυροκορδάτου έφερε μαζί του και την «ξένη», τη χολέρα, που θα αποδεκάτιζε τον πληθυσμό της Αττικής. Κατά τη δεύτερη εκδοχή, η «ξένη» ήλθε και πάλι μέσω θαλάσσης αλλά ένοχη ήταν μια φρεγάδα που πέρασε από τον Πειραιά φορτωμένη στρατό για την Κριμαία. Δυστυχώς, το κράτος κατά τη διάρκεια της επιδημικής κρίσης της χολέρας δεν επέδειξε την απαιτούμενη πυγμή και σοβαρότητα στα μέτρα που έλαβε μετά τα πρώτα κρούσματα. Οι πολιτικοί ήταν άβουλοι, η ιατρική μέριμνα ανεπαρκής και μόνο ο αναλφαβητισμός και η άγνοια κινδύνου ήταν τεράστιες. Στην Αττική είχαν επικρατήσει ο πανικός, η δυστυχία, ο θάνατος και η διχόνοια, ενώ η περιοχή υπέφερε και από τις συνεχείς ληστρικές επιθέσεις συμμοριών που είχαν δημιουργηθεί εκείνη την εποχή και πλιατσικολογούσαν εγκαταλελειμμένα σπίτια και μαγαζιά. Πολλοί ιατροί επίσης κερδοσκοπούσαν σε βάρος του πτωχού λαού σε συνεργασία και με τους φαρμακοποιούς, αν και, όπως πάντα, υπήρξαν

και ιατροί ήρωες αλλά και οι νοσηλεύτριες της εποχής, οι νυφάδες του Χριστού, του Ελέους οι αληθινές Αδελφές, όπως χαρακτηρίζονταν. Τα ξένα στρατεύματα δεν ήταν υποχρεωμένα και δεν τηρούσαν τα υγειονομικά μέτρα και συνεπώς η χολέρα ήταν αδύνατον να ελεγχθεί. Όποιος μπορούσε έφευγε κυρίως για τη Θήβα, τα Μέγαρα και τα περίχωρα για να σωθεί. Ακόμη και ο Δήμαρχος της Αθήνας είχε φύγει. Δυστυχώς, εκτός από τη χολέρα, την Αττική μάζιζαν και η φτώχεια και η κερδοσκοπία σε βασικά αγαθά όπως το ψωμί, το κρέας, το λάδι και το ρύζι. Οι περιγραφές για τους νεκρούς είναι ανατριχιαστικές. Συχνά έμεναν άταφοι για ημέρες και μετά στην κυριολεξία πετιούνταν σε ομαδικούς τάφους και σκεπάζονταν με ασβέστη. Η εκκλησία, αν και προέτρεπε τους πιστούς να μη συναθροίζονται, θεωρούσε ότι τη χολέρα την είχε στείλει ο Θεός ως τιμωρία για τις αμαρτίες της κοινωνίας.^{18,19}

Ο «*Βαρδιάνος στα Σπόρκα*» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην εφημερίδα «*Ακρόπολις*» το 1893. Το διήγημα-νουβέλα διαδραματίζεται στη Σκιάθο, την πατρίδα του Παπαδιαμάντη, και διηγείται την ιστορία της γρια-Σκεύως που μεταμφιέζεται σε άνδρα για να μπορέσει να βρεθεί ως βαρδιάνος (φύλακας) στα σπόρκα (καράβια που βρίσκονται σε καραντίνα εξ αιτίας μολυσματικής νόσου) προκειμένου να είναι κοντά στον ναυτικό γιο της και να τον προστατεύσει από τη χολέρα. Ιστορικά και χρονικά το διήγημα τοποθετείται στην επιδημία χολέρας που έπληξε την Ευρώπη το 1865.²⁰ Στο πρώιμο έργο του Παπαδιαμάντη περιλαμβάνεται και η «*Μετανάστις*» που γράφηκε το 1879 και δημοσιεύτηκε σε συνέχειες, σύμφωνα με την παράδοση της εποχής, στην κωνσταντινουπολίτικη εφημερίδα «*Νεολόγος*». Στο πρώτο κεφάλαιο του έργου, με τίτλο «*η Θεία μάστιξ*», ο άγιος των ελληνικών γραμμάτων περιγράφει έναν ηλικιωμένο Έλληνα ναύτη να περιφέρεται ανάμεσα σε πτώματα στους δρόμους της Μασσαλίας που πλήττεται από την πανούκλα. Στους έρημους δρόμους της πόλης δεν ακούγονται παρά μόνο θρήνοι, ενώ στους τοίχους των σπιτιών διακρίνονταν κίτρινοι και μαύροι σταυροί ως πένθιμα σημάδια. Παράλληλα, «ο γέρων ναύτης» διηγείται στον γιο του Ζέννο την εμπειρία του από προηγούμενους λοιμούς στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στην Αλεξάνδρεια, όπου η καύση των νεκρών λόγω του μεγάλου αριθμού τους διήρκεσε 18 ημέρες.²¹

3.4. Η «*Σπιναλόγκα*» της Γαλάτειας Καζαντζάκη (1881–1963), του Θέμου Κορνάρου (1906–1970), του Γουλιέλμου Ν. Άμποτ (1906–2001) και της Βικτόριας Χίσλοπ (1959)

Στη λέπρα και στο νησί απομόνωσης-καραντίνας, τη Σπιναλόγκα, αναφέρονται η «*Αρρωστη πολιτεία*» της Γα-

λάτειας Καζαντζάκη, η «Σπιναλόγκα: *ad vitam*» του Θέμου Κορνάρου, το «Γη και νερό» του Γουλιέλμου Ν. Άμποτ και πολύ πρόσφατα το «Νησί» της Βικτόριας Χίσλοπ (Victoria Hislop).

Η νουβέλα της Γαλάτειας Καζαντζάκη είναι γραμμένη σε μορφή ημερολογίου μιας λεπρής έγκλειστης στο νησί. Η αφηγήτρια περιγράφει τη σκληρή, απάνθρωπη καθημερινότητά της, τις δύσκολες σχέσεις της με τους άλλους εξορισμένους, αλλά και τις σκέψεις και τους προβληματισμούς για το προσωπικό της μέλλον.²²

Το πεζογράφημα «Σπιναλόγκα: *ad vitam*» του Θέμου Κορνάρου τοποθετείται στις αρχές του 1930 και αναφέρεται στην προσωπική ιστορία του δασκάλου ενός χωριού της Κρήτης. Οι υποψίες του δασκάλου δυστυχώς επιβεβαιώνονται, έχει λέπρα και ως λεπρός εξαναγκάζεται να πάρει τον δρόμο προς τη Σπιναλόγκα. Ο κοινωνικός στιγματισμός, η φθορά της ταυτότητας, η απογοήτευση, η δύσκολη ζωή στο νησί της απομόνωσης καταλήγουν σε μια νέα προσαρμογή, σε μια οδυνηρή χανσενική κανονικότητα.²³

Ο Γουλιέλμος Ν. Άμποτ υπήρξε μια ξεχωριστή προσωπικότητα. Εκτός από λογοτέχνης ήταν και σημαντικός αστρονόμος. Γεννήθηκε στην Αθήνα και σπούδασε στη Φυσικομαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στην οποία είχε εκλεγεί και υφηγητής. Μετεκπαιδεύτηκε στην Αμερική και στη Γαλλία και δίδαξε στο γεωφυσικό ινστιτούτο της Αλάσκα. Υπήρξε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Αστεροσκοπείου Αθηνών, μέλος της Διεθνούς Αστρονομικής Ένωσης, της Αμερικανικής και της Βασιλικής Αστρονομικής Εταιρείας της Αγγλίας. Το βιβλίο «Γη και νερό» διαδραματίζεται και αυτό στη Σπιναλόγκα. Στα μισογκρεμισμένα άθλια κτίσματα, όπου με κεριά τα οποία μισοσβήνουν άνθρωποι με πολεμισμένες σάρκες στεγάζουν όνειρα και ελπίδες. Μια κοινωνία όπου οι άνθρωποι ζουν τη δική τους μίζερη πραγματικότητα, ερωτεύονται, παντρεύονται, κάνουν παιδιά, μερικές φορές χαίρονται, ενώ συχνά επικρατούν βίαια πάθη και συναισθήματα. Συχνό θέμα συζήτησης των εν λόγω ιδιότυπων κρατουμένων είναι και οι προσπάθειες για απόδραση προς τον κανονικό, έξω κόσμο, που όμως συνεχώς αποτυγχάνουν.²⁴

Τέλος, το γραμμένο το 2005 μυθιστόρημα της Βικτόριας Χίσλοπ με τίτλο «Το Νησί» αφηγείται την ιστορία μιας Ελληνοαγγλίδας που ζει στο Λονδίνο και μέσα από ένα γράμμα ψάχνει και ανακαλύπτει το άγνωστο παρελθόν της μητέρας της στην Κρήτη. Το χωριό που μεγάλωσε η μητέρα της νεαρής Αλέξης, η Πλάκα, βρίσκεται απέναντι από το νησί των λεπρών, τη Σπιναλόγκα. Χάρη σε αυτό το κρυφό γράμμα ξετυλίγεται η ιστορία της ελληνικής οικογένειας της Αλέξης, της μητέρας της και της γιαγιάς

της, μιας οικογένειας διαλυμένης από τον πόλεμο αλλά και τα μυστικά πάθη τα οποία συνδέονταν με την αποικία των λεπρών που κυριαρχούσε στη ζωή των κατοίκων του μικρού χωριού της Πλάκας.²⁵

4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η ιστορία του ανθρώπου, η ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού περιλαμβάνει πολλές φονικές επιδημίες και πανδημίες που επηρέασαν την πορεία της ανθρώπινης εξέλιξης. Από την προϊστορική εποχή μέχρι και σήμερα άγνωστοι λοιμοί και ασθένειες, στη συνέχεια η πανούκλα, ο μαύρος θάνατος των Μεσαιωνικών χρόνων, οι επτά επιδημίες χολέρας, η ευλογία, η πολιομυελίτιδα, η γρίπη και οι ιογενείς επιδημίες των τελευταίων δεκαετιών έφεραν σε πολλές περιπτώσεις τον άνθρωπο αντιμέτωπο με τη μοίρα του και σε απόγνωση. Οι εποχές άλλαξαν και η επιστήμη έχει προσφέρει και συνεχίζει να αναπτύσσει πολλά όπλα αντιμετώπισης αυτών των δραματικών φονικών εκρήξεων. Αντιβιοτικά, εμβόλια, βελτίωση των συνθηκών υγιεινής και συντονισμένα μέτρα απομόνωσης συνεισέφεραν ουσιαστικά στον περιορισμό τους. Δυστυχώς σήμερα νέοι κίνδυνοι, κυρίως η περιβαλλοντική υποβάθμιση σε συνδυασμό με συνεχείς και μαζικές ανθρώπινες μετακινήσεις, δρουν καταλυτικά στην έξαρση της εξαιρετικά επικίνδυνης ζωονοσίας, που έχει πλέον αποδειχθεί ότι συνδέεται άμεσα με τις επιδημικές εξάρσεις. Οι επιστημονικές προσπάθειες οδήγησαν στην πολύ βελτιωμένη σημερινή κατάσταση, αλλά οι μνήμες φόβου επανέρχονται. Όπως έδειξε η πρόσφατη πανδημία της COVID-19, η πραγματικότητα της ζωής μέσα σε μια επιδημία παραμένει όχι μόνο υγειονομικά επικίνδυνη αλλά και ψυχοκοινωνικά εξαιρετικά επιβαρυνόμενη. Τα έντονα ανθρώπινα συναισθήματα πανικού, μοναξιάς, παραίτησης, θυμού, οργής, ψυχικής αστάθειας, φόβου απώλειας, ακόμη και φόβου φτωχοποίησης είναι που δοκιμάζει η τέχνη και ίσως περισσότερο από όλες η τέχνη του λόγου να αναπαραστήσει. Εκτός από τα αριστουργήματα, τα μικρά διαμάντια που κοσμούν τις βιβλιοθήκες όλου του κόσμου και στα οποία έγινε αυτή η ελάχιστη αναφορά είναι και πολλά άλλα λιγότερο γνωστά ή περισσότερο άγνωστα. Σε όλες αυτές τις λογοτεχνικές σελίδες και αναζητήσεις η εμπειρία της ασθένειας εκφράζεται φέρνοντας συχνά στην επιφάνεια αρνητικά ανθρώπινα συναισθήματα, όπως την έλλειψη συμπόνιας και ενσυναίσθησης και την αδιαφορία για τον συνάνθρωπο. Σε όλα όμως αυτά τα ταξίδια του λόγου στις επιδημικές κρίσεις διαφαίνεται ως κοινό σημείο αναφοράς η επιθυμία για τη ζωή και η αγωνία μπροστά στον πόνο και στον θάνατο. Τον θάνατο ως προσωπικό βίωμα αλλά και ως το πιθανό τέλος του πολιτισμού.

ABSTRACT

Epidemics in world and Greek literature

F. TZAVELLA

*Department of Nursing, School of Health Sciences, University of the Peloponnese, Tripoli, Greece**Archives of Hellenic Medicine 2024, 41(1):105–114*

Pandemics and epidemics constitute a social phenomenon that has marked art throughout time. Art, like clear water and access to quality health care, is an indicator of the civilization of any society. Painting, photography, sculpture, music and literature in the case of illness present different aspects of the disease and represent not only the suffering body, but also the pain of the soul. Music evokes memories, whereas images depict not only the suffering body but also the feelings of suffering. The Spanish flu was depicted in Edvard Munch's self-portrait and in a sketch of the dead Gustav Klimt by his dear friend Egon Schiele. In literature, masterpieces of world and modern Greek literature depict epidemics and pandemics that lead to the collapse of the body, loss of health and life, but also of compassion, empathy and, ultimately, the essence of moral human existence. From Daniel Defoe's "A journal of the plague year", Edgar Allan Poe's "King pest", Jack London's "The Scarlet plague", Nobel laureate Albert Camus' iconic allegorical "The plague", to Orhan Pamuk's "Nights of plague", a novel published in 2022, the context is the same; fear, panic, apathy, and the attempt to escape death. The Black Death of the Middle Ages is Dracula and the Vampire himself. In modern Greek literature, isolated Greece experienced another Middle Ages, that of leprosy and Spinalonga. To this day, epidemics lead to racism, stigmatization and dehumanization. The virus of COVID-19 is the Chinese virus, the foreign virus that comes from afar. In the years of the modern pandemic, books related to this topic are now best sellers.

Key words: Epidemics, Greek literature, Pandemics, World literature

Βιβλιογραφία

- BALINT A. *Plague literature and thinking through the Coronavirus*. The University of Winnipeg, Winnipeg, 2020. Available at: <https://www.uwinnipeg.ca/crics/covid-19-and-cultural-studies/plague-literature-and-thinking-through-the-coronavirus.html>
- FOUCAULT M. *Panopticism, from discipline and punish: The birth of the prison*. The Ohio State University, Ohio, 2008. Available at: <https://muse.jhu.edu/article/252435/pdf>
- ΒΟΚΑΚΙΟΣ. *Δεκαήμερον*. Εκδόσεις Γράμματα, Αθήνα, 1993
- ΝΤΕΦΟΟΥ Ν. *Η πανούκλα στο Λονδίνο*. Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1988
- SHELLEY MW. *The last man*. Wordsworth Classics, 2004
- ΠΟΕ ΕΑ. Ο βασιλιάς Πανούκλας. Στο: *Η μάσκα του κόκκινου θανάτου*. Εκδόσεις Γράμματα, Αθήνα, 1982
- MUNTHE A. *Το χρονικό του Σαν Μικέλε*. Εκδόσεις Κακουλίδης, Αθήνα, 1948
- STIFFLEMIRE SB. *Visions of after the end: A history and theory of the post-apocalyptic genre in literature and film*. Dissertation. Department of Communication & Information Sciences, The University of Alabama, Tuscaloosa, AL, 2017
- LONDON J. *The scarlet plague*. Mint Editions, Berkeley, CA, 2020
- KAMY A. *Η πανούκλα*. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1989
- ΣΑΡΑΜΑΓΚΟΥ Ζ. *Περί τυφλότητας*. Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, 1998
- ROTH P. *Νέμεσις*. Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2011
- KING S. *Το κοράκι*. Εκδόσεις Λιβάνης, Αθήνα, 1996
- ΠΑΜΟΥΚ Ο. *Νύχτες πανούκλας*. Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2022
- ΛΙΜΕΝΙΤΗΣ Ε. *Το θανατικόν της Ρόδου*. Εκδόσεις Ίδρυμα Τρια-
- νταφυλλίδη, 2015
- ΝΕΡΟΥΛΟΣ-ΡΙΖΟΣ Ι. *Τα θεατρικά: Ασπασία 1813 – Πολυξένη 1814 – Κορακίστικα 1813*. Θεατρική Βιβλιοθήκη Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα, 2002
- ΣΟΥΡΗΣ Γ. Η επιδημία. Στο: *Άπαντα*. Τόμος 2, Βιβλιοθήκη για όλους, Αθήνα, 1980
- ΛΥΚΟΥΔΗΣ Ε. *Η ξένη του 1854*. Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2020
- ΡΟΥΛΑΚΟΥ-REBELAKOU E, MANDYLA-KOUSOUNI M, TSIAMIS C. "The foreigner of 1854": A short novel referring to the cholera epidemic of Athens in 1854. *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδας* 2023, 14:94–98
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α. *Βαρδιάνος στα σπόρκα και άλλα διηγήματα*. Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1990
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α. *Η μετανάστις*. Εκδόσεις Πελεκάνος, Αθήνα, 2005
- ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ Γ. *Η άρρωστη πολιτεία*. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2010
- ΚΟΡΝΑΡΟΣ Θ. *Άγιον Όρος (Οι άγιοι χωρίς μάσκα – Μαρτυρία): Σπιναλόγκα "ad vitam"*. Εκδόσεις Χρόνος, Αθήνα, 1977
- ΑΜΠΟΤ Γ.Ν. *Γη και νερό*. Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2003
- HISLOP V. *Το νησί*. Εκδόσεις Διόπτρα, Αθήνα, 2013

Corresponding author:

F. Tzavella, Panarcadian General Hospital of Tripoli, 221 00 Tripoli, Greece
e-mail: tzavella@uop.gr